

EKONOMSKI UČINKI TERORIZMA**

Povzetek. Teroristični napadi imajo očitne posledice v neposredni materialni škodi in izgubi človeških življenj, medtem ko je vprašanje o celotnih ekonomskih učinkih praviloma le predmet špekulacij in različnih ocen. Na osnovi sistematične sekundarne analize številnih raziskav terorističnih napadov v preteklih desetletjih skušamo ugotoviti, ali imajo ti dejansko negativne makro- in mikroekonomske učinke, od česa je odvisen obseg teh učinkov, kakšno je njihovo trajanje in ali obstajajo mehanizmi za njihovo učinkovito obvladovanje. Analiza kaže, da so ekonomski učinki najverjetneje negativni, vendar relativno majhni, dokaj časovno omejeni in da jih vsaj razvitejše države lahko uspešno omejujejo s pravočasnimi fiskalnimi in monetarnimi ukrepi.

Ključni pojmi: terorizem, ekonomski učinki, gospodarska rast, finance, turizem, letalstvo, tuje neposredne investicije

Uvod

Teroristični napadi imajo – poleg neposredne materialne škode in morebitne izgube človeških življenj – še številne druge učinke, ki vključujejo spremenjena pričakovanja in ravnanje potrošnikov, poslovnega sveta kot tudi držav oz. javnega sektorja. Povečajo se lahko različni poslovni stroški, ki so posledica zaostrenih varnostnih in carinskih pregledov, povečanih zavarovalnih premij in zmanjšanih kritij, zamud v transportu, povečanih stroškov gradnje, povečanih zalog in s tem povezanih stroškov financiranja.

Posledično je logično pričakovati, da bodo takšna povečanja tveganj, transakcijskih stroškov, in premij za tveganja imela posledice na obsegu investicij ter trgovinskih tokovih. Višje premije za tveganje povečujejo zahtevane stopnje donosov in zmanjšujejo vrednost premoženja. To ima lahko dolgoročne negativne posledice v smislu zmanjševanja obsega investicij in prerazporeditve razpoložljivega kapitala. V končni konsekvenci lahko pričakujemo zmanjšanje obsega investicij, tujih neposrednih investicij (TNI),

---

* Dr. Janez Bešter, raziskovalno razvojni svetnik na Inštitutu za ekonomska raziskovanja v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

trgovine in gospodarske rasti. Teroristični napadi in povečano tveganje za nove napade vplivajo na zaupanje potrošnikov in posledično na zmanjšano potrošnjo. Ta se najprej odrazi v turizmu in z njim povezanih dejavnostih, kot so letalstvo, hotelirstvo in gostinstvo. Prek turističnega sektorja lahko pričakujemo tudi substitucijske učinke in učinke okužbe (»contagion effect«). Substitucijski učinki so možni med državami, ki so neposredno prizadete s terorizmom, in varnejšimi državami, med turističnim in drugimi sektorji gospodarstva, med domačimi in tujimi turističnimi destinacijami. Hkrati je možen tudi učinek okužbe, ko se večje znižanje števila turistov v prizadeti državi prenese na sosednje države ali celotno regijo.

Gospodarsko rast posameznih držav lahko prizadene tudi preusmeritev javnih sredstev v obrambne in varnostne namene namesto v bolj produktivne oblike siceršnje porabe. Takšna preusmeritev javnih sredstev lahko zaradi nenadnih povečanih potreb po mobilizaciji sredstev in ljudi za obvladovanje varnostne situacije na kratki rok celo poveča domače povpraševanje.

Ali navedene hipoteze in pričakovanja glede negativnih ekonomskih učinkov terorističnih napadov lahko dejansko potrdimo z empiričnimi študijami, je osrednja tema nadaljevanja tega članka. Na osnovi analize dokaj obširnega nabora člankov in raziskav s temo ekonomski učinki terorističnih napadov po svetu skušamo ugotoviti, ali imajo ti dejansko negativne učinke na makro- in mikroekonomski ravni, od česa je odvisna velikost teh učinkov ter kakšno je njihovo časovno trajanje. Analitični del članka je razdeljen na dva dela: v prvem se ukvarjamo s kratkoročnimi, v drugem pa z dolgoročnimi ekonomskimi učinki; v zadnjem poglavju podajamo ključne ugotovitve predstavljene analize.¹

Uvodoma naj poudarimo, da je nabor številnih raziskav, na katerih temeljijo naša analiza in sklepne ugotovitve, dokaj eklektičen in ne omogoča neposredne metodološke primerljivosti. Raziskave se razlikujejo tako glede vzorca:

- velikost (število opazovanih terorističnih napadov),
  - geografska pokritost (regija, država, skupina držav ...),
  - tip terorističnih napadov, ki je vključen v vzorec,
  - časovna dimenzija:
    - krajše ali daljše časovno obdobje (od nekaj dni ali tednov do več let ali celo desetletij),
    - časovna oddaljenost (pred nekaj leti ali pred nekaj desetletji),
- kot tudi glede merjenja ekonomskih učinkov terorističnih napadov:

---

¹ Vsekakor velja omeniti, da so predvsem dolgoročni učinki lahko podcenjeni, saj te študije praviloma ne upoštevajo dejavnikov stresa in psiholoških ter psihiatričnih bolezni, ki so posledica terorističnih napadov.

- izbor in definicija spremenljivk za merjenje ekonomskih učinkov,
  - metodologija merjenja in interpretacija rezultatov,
  - opazovano obdobje merjenja učinkov,
- ali drugih dejavnikov, kot so npr.:
- oblikovanje morebitnih sintetičnih kazalnikov za merjenje intenzivnosti terorističnih aktivnosti namesto samega števila terorističnih napadov,
  - stopnja gospodarske razvitosti prizadetih držav kot tudi njihovih sosed in držav trgovinskih partneric prizadetih držav,
  - stopnja njihove vključenosti v mednarodno gospodarsko menjavo,
  - razvitost in značilnosti njihovih finančnih trgov,
  - stopnja odvisnosti od turizma, mednarodnega transporta itd.

V tem kontekstu je dokaj eklektična tudi naša analiza, saj rezultatov omenjenih raziskav ni mogoče niti neposredno primerjati niti sistematično in zanesljivo identificirati morebitnih metodoloških razlogov za morebitne razlike v njihovih zaključkih. Kot je navedeno v uvodu, skušamo ob upoštevanju vseh navedenih omejitev predvsem potrditi ali ovreči postavljene hipoteze o teoretično pričakovanih negativnih ekonomskih učinkih terorističnih napadov.

Pri tem se v polni meri zavedamo omejitev takšnega pristopa, vendar smatramo, da sta relevantnost in znanstveni doprinos tega članka podana tako s sistematičnim in dokaj celovitim pregledom relevantnih raziskav na predmetno temo kot z izvedenimi zaključki glede postavljenih hipotez. Članek podaja sintezo omenjenih raziskav in daje celovit odgovor na vprašanje o pričakovanih ekonomskih učinkih morebitnih novih terorističnih napadov kot, vsaj deloma, tudi glede možnosti držav in njihovih institucij, da te učinke omejijo in minimizirajo.

Kratkoročni ekonomski učinki

V okviru poglavja o kratkoročnih ekonomskih učinkih terorističnih napadov analiziramo neposredno povzročeno premoženjsko škodo, učinke na kratkoročno gospodarsko aktivnost in na finančne trge.

Premoženje in kratkoročna gospodarska aktivnost

Najbolj neposredna škoda, ki je običajna posledica terorističnih dejanj, nastane v obliki uničenja fizičnega premoženja in izgube človeških življenj ter poškodb ljudi.

Že samo uničenje fizičnega premoženja, npr. infrastrukture in zgradb, lahko predstavlja relativno veliko škodo, kar pa je odvisno predvsem od velikosti prizadetega gospodarstva. Če je to relativno veliko, potem lahko celo večje teroristično dejanje predstavlja le manjši del njegovega premoženja

in bruto domačega proizvoda (BDP). Becker in Murphy (2001) tako ocenjujeta, da je bila neposredna gospodarska škoda verjetno najbolj znanega terorističnega dogodka 11. septembra 2001 največ 0,02 % vsega fizičnega premoženja, 0,06 % proizvodnih sredstev oz. 0,5 % BDP-ja ZDA.²

Navarro in Spencer (2001) sta kratkoročno zmanjšanje gospodarske aktivnosti v ZDA po 11. septembru ocenila na 47 milijard USD (zmanjšanje prihodkov letalskih prevoznikov za mesec september, hotelov za prvi konec tedna, maloprodaje, oglaševanja in produktivnosti gospodarstva za prva dva dneva po dogodku).

Veliko težje je z »vrednotenjem« človeških življenj, saj so ta v neekonomskem smislu neprecenljiva. Kljub temu naj omenimo, da v ameriških študijah običajno »strošek izgubljenega življenja« ocenjujejo na vrednosti med 2 in 2,5 milijona USD (Chow et al., 2005), direktiva EU (Regulation (EC) No 785/2004 of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on insurance requirements for air carriers and aircraft operators) pa npr. zahteva od komercialnih letalskih prevoznikov, da svojo odgovornost do potnikov (vključno z morebitnimi terorističnimi dejanji) zavarujejo do vrednosti 250.000 SDR.

Medtem ko imata neposredna materialna škoda in izguba življenj dokaj omejene makroekonomske posledice, je lahko učinek povečane grožnje novih terorističnih dejanj bistveno večji. To se zgodi prek mehanizma potrošniškega in poslovnega zaupanja, ki lahko drastično vplivata na obseg in strukturo povpraševanja ter s tem tudi na gospodarsko aktivnost. Tako se je indeks potrošniškega zaupanja v ZDA po 11. septembru že oktobra istega leta zmanjšal za 15 % (Pen met al., 2004; IMF, 2001).

Finančni trgi

Teroristični dogodki povečujejo tveganost finančnih naložb, znižujejo ceno, povečujejo volatilnost/ in premije za tveganje. Povečanje premij za tveganje seveda pomeni povečanje zahtevanih stopenj donosa in posledično zmanjšanje vrednosti premoženja (IMF, 2001; Mejia, 2004). To spodbudi investitorje k prodaji bolj tveganih naložb in tistih, ki so neposredno povezane z določenim terorističnim dejanjem. V primeru 11. septembra torej z letalskimi prevozniki, s proizvajalci letal in turizmom. Cena delnic družbe United Airlines je že prvi dan trgovanja po omenjenem datumu padla za 43 %, družbe American Airlines pa za 39 % (Karolyi in Martel, 2006).³

Na splošno, znižanje cen delnic po terorističnem dogodku pomeni, da

---

² Samo stroški reševanja in čiščenja (javni in zasebni) naj bi znašali okrog 11 milijard USD (Lenain et al., 2002).

³ Chen in Siems (2004) sta ugotovila, da so negativni učinki terorističnega napada 11. septembra na ameriških borzah vztrajali le šest dni (9-odstotni padec), vendar na nobenem delniškem trgu ne več kot enajst dni po napadu.

investitorji pričakujejo nižje donose, povečano tveganje in/ali zmanjšanje ekonomske aktivnosti v gospodarstvu. Vendar se cene delnic lahko znižajo tudi zaradi učinka okužbe, ki nima nobenih ekonomskih temeljev, ampak temelji izključno na psihološko pogojeni pretirani reakciji investorjev (Karolyi, 2006; Frey et al., 2004). Tudi mediji lahko s pretiravanjem glede slabih novic širijo okužbo in povzročijo nadaljnje pretirane ali celo panične reakcije investorjev. Učinki terorističnih dejanj na občutljive finančne trge so zato lahko veliko večji, kot bi bilo glede na realne ekonomske posledice logično pričakovati. Hkrati finančni trgi zaradi izkušenj investorjev s pretiranimi reakcijami na pretekla teroristična dejanja postajajo vse bolj odporni, zato so učinki terorističnih dejanj na cene delnic vse manjši in vse kratkotrajnejši (Chen in Siems, 2004; Gulley in Sultan, 2006).

Poleg izkušenj investorjev ključno vlogo pri stabilizaciji razmer na finančnih trgih po terorističnih dejanjih igrajo ukrepi države in njenih institucij (Sandler in Enders, 2005; IMF, 2001; Chen in Siems, 2004). Monetarne oblasti lahko s hitrim znižanjem obrestnih mer in zagotavljanjem likvidnosti trga ublažijo šok ter preprečijo pretirano zniževanje cen. Prek fiskalne politike je mogoče povečati izdatke za obrambo in varnost, s čimer se na kratki rok poveča agregatno povpraševanje, država lahko tudi zniža nekatere davke in poveča zavarovanje za primer brezposelnosti (Lenain et al., 2002).

Gulley in Sultan (2006) sta sistematično analizirala učinke terorističnih napadov na finančne trge za obdobje 1983–2005. Pri tem sta ugotovila, da teroristični napadi zmanjšujejo donosnost obveznic v Nemčiji in Veliki Britaniji ter povečujejo njihovo volatilnost v Nemčiji, Franciji, Italiji in ZDA. Za delniški trg sta ugotovila, da so se na teroristične napade negativno odzvali le trgi v Nemčiji in Italiji. Na valutnih trgih so teroristični napadi povzročali predvsem apreciacije evra in takratnega francoskega franka ter italijanske lire v razmerju do angleškega funta. Avtorja tudi ugotavljata, da finančni trgi postajajo vse bolj odporni na učinke terorističnih napadov.

Podobno Chen in Siems (2004) na osnovi analize štirinajstih terorističnih in vojaških napadov skleneta, da je bil vpliv teh dogodkov na borzne indekse samo v dveh primerih negativen, in sicer napad 11. septembra ter bombni napad na Air India leta 1985, ki sta imela negativni vpliv na DOW-indeks na dan napada. Nasprotno pa bombni napadi na Pan Am (1988), Svetovni trgovinski center (1993), Oklahoma City (1995) ter ameriško ambasado v Keniji (1998) niso imeli signifikantnih vplivov na borzne indekse.

Podobno kot Gulley in Sultan (2006) tudi Chen in Siems (2004) ugotavljata, da so postali finančni trgi veliko bolj odporni na teroristične dogodke, pri čemer glavne zasluge za to pripisujeta učinkovitim vladnim ukrepom. Zanimivo je, da so borze v Džakarti, Kuala Lumpurju in Johannesburgu potrebovale daljši čas za okrevanje po 11. septembru kot glavne svetovne borze. Del razlogov za večjo občutljivost finančnih trgov v deželah v razvoju

naj bi bil v njihovi večji odvisnosti od mednarodnih trgovinskih tokov. Dežele v razvoju naj bi imele zaradi proračunskih omejitev tudi manjše možnosti za učinkovite monetarne ukrepe za umirjanje ekonomskih učinkov terorističnih napadov.

Omenjene analize ekonomskih učinkov terorističnih dogodkov na finančne trge se nanašajo predvsem na posamezne sporadične primere. Nadaljnje vprašanje je seveda, kakšni so učinki trajnih terorističnih aktivnosti – npr. v Španiji in Izraelu.

Abadie in Gardeazabal (2003) na osnovi proučevanja učinkov terorističnih aktivnosti v Baskiji v Španiji v letih 1998 in 1999 ugotavljata, da so obdobja premirij (22 obdobj) povezana s pozitivnimi odzivi baskovskega portfelja delnic v primerjavi z nebaskovskim portfeljem in obdobja terorističnih aktivnosti (66 obdobj) z negativnimi.

Eldor in Melnick (2004) sta analizirala kar 639 terorističnih napadov v Izraelu, in sicer za obdobje 1990–2003. Ugotavljata, da je imela druga palestinska vstaja (september 2000) trajen negativni učinek na delniški trg Izraela, vendar ni imela vpliva na tečaj njihove valute. Negativni učinek druge palestinske vstaje naj bi bil ne le statistično signifikanten, ampak tudi relativno velik, saj se je vrednost indeksa TA 100 v primerjavi s S & P 500 v obdobju 2000–2003 zmanjšala za 30%.

Povzamemo lahko, da so učinki terorističnih dejanj tako na delniške, dolžniške kot na valutne trge vse bolj kratkotrajni in da nimajo signifikantnega vpliva na povečanje tveganj in višino premij za tveganje, kar velja celo za najbolj odmevne teroristične napade v svetu. Deloma to lahko pripišemo »izkušnjam« finančnih trgov s podobnimi preteklimi dogodki (ko so se pretirano odzvali) in deloma bolj odzivnim monetarnim in fiskalnim ukrepom držav. Trajne negativne ekonomske učinke je mogoče zaznati le v državah s trajnimi terorističnimi aktivnostmi.

Dolgoročni ekonomski učinki

V poglavju o dolgoročnih ekonomskih učinkih terorističnih napadov se ukvarjamo z učinki le-teh na dolgoročno gospodarsko rast, TNI, trgovinske tokove ter na turizem.

Gospodarska rast

Poleg kratkoročnih lahko pričakujemo tudi nekatere dolgoročne ekonomske učinke terorističnih aktivnosti. Gospodarsko rast bi lahko najbolj neposredno ogrozili povečani transakcijski stroški in neučinkovitosti, kot so: zamude pri transportu, natančnejši varnostni in carinski pregledi, povečani stroški zavarovanja, intenzivnejše obveščevalne dejavnosti, povečanje

zalog zaradi percepcije o povečanem tveganju nepravočasnih dobav.⁴ Te spremembe predstavljajo negativni šok na strani ponudbe oz. t. i. davek na terorizem (Navarro in Spencer, 2001).

Povečani transakcijski stroški in percepcija o povečani nevarnosti vnovičnih terorističnih dejanj negativno vplivajo na obseg trgovanja in tudi na obseg investicij. Povečane premije za tveganje pomenijo višje zahtevane stopnje donosa in zmanjšanje vrednosti premoženja. Povečanje transakcijskih stroškov se lahko odrazi tudi v substituciji tujih z domačimi trgi in posledičnem odklonu od procesa globalizacije (IMF, 2001; Mejia, 2004).

Zavarovalnice se lahko odzovejo z zmanjševanjem zavarovalnih kritij, kar ravno tako negativno vpliva na obseg trgovine, investicij in posledično na gospodarsko rast. Po 11. septembru so se stroški zavarovanja za ameriške letalske družbe povečali za 233 % (zadnje četrletje 2001 glede na isto obdobje 2000). Poleg tega se je zavarovalno kritje za teroristične napade zmanjšalo z 1,5 milijarde na samo 50 milijonov USD (Lenain et al., 2002).

Nadalje, povečanje zahtev po varnosti vpliva na prerazporeditev porabe proračunskih sredstev iz bolj produktivnih v varnostne in vojaške namene, kar naj bi zmanjševalo gospodarsko rast. Hkrati naj bi povečana proračunska poraba v varnostne namene in hkratno zmanjšanje davčnih prihodkov države poslabševala proračunski deficit in/ali terjala povečevanje davčnih stopenj ter uvajanje novih davkov (Blomberg et al., 2006; Eckstein in Tsidon, 2004; Gupta et al., 2004; Penm et al., 2004; McKibbin in Stoeckel, 2001; Lenain et al., 2002; IMF, 2001). Vendar lahko povečanje varnostnih izdatkov države – če je to z varnostnega stališča uspešno – zmanjša varnostno ogroženost države. To vpliva na zmanjšanje tveganosti investicij in povečuje njihov obseg ter posledično povratno pozitivno vpliva na gospodarsko rast.

Blomberg et al. (2006) so analizirali ekonomske učinke različnih oblik konfliktov na gospodarsko rast 177 držav v obdobju 1968–2000. Ugotovili so, da ima terorizem majhen, vendar statistično značilen negativni učinek na gospodarsko rast. Tako naj bi teroristični napad v določenem letu v povprečju zmanjšal gospodarsko rast za 0,4 odstotne točke, bistveno pa je, da negativni učinki terorističnega napada praviloma izzvenijo v obdobju enega leta.

Nadalje omenjeni avtorji in tudi Gupta et al. (2004) ugotavljajo, da so negativni učinki terorističnih napadov na razvitejše države manjši in celo statistično neznačilni (npr. OECD-države). Povečani javni izdatki po

⁴ Zavarovalniški sektor je po 11. septembru 2001 temeljito spremenil svoj odnos do zavarovanja tveganj za primere terorističnih dejanj – predvsem v smislu povečanja zavarovalnih premij in zmanjšanja obsega zavarovalnih kritij za določene dogodke ali celo njihovega izvzetja iz zavarovalnih kritij. Posledice tovrstnih sprememb obravnavamo prek analize vseh skupin dolgoročnih ekonomskih učinkov terorističnih dejanj, saj te spremembe v zavarovalništvu vplivajo tako na svetovno trgovino, stroške podjetij kot tudi na tuje investicije in gospodarsko rast. Zainteresiranemu bralcu, ki ga omenjeno področje še posebej zanima, priporočamo OECD Economic Outlook – Economic Consequences of Terrorism (2002).

terorističnih napadih naj bi namreč kompenzirali zmanjšanje investicij v zasebnem sektorju, zaradi česar so učinki na gospodarsko rast v celoti nevtralni.

Tavares (2004) ravno tako proučuje ekonomske učinke terorističnih napadov na gospodarsko rast, vendar za krajše obdobje 1987–2000. Njegova ocena negativnih ekonomskih učinkov je celo nižja od Blomberga et al., saj po njegovih izračunih teroristični napad zmanjša gospodarsko rast le za 0,029 odstotne točke v danem letu. Tavares (2004) tudi ugotavlja, da imajo teroristični napadi večje negativne učinke na nedemokratične kot na demokratične države. Vendar večja stopnja demokracije ne pomeni le nižjih negativnih ekonomskih učinkov terorističnih napadov, ampak hkrati znižuje verjetnost, da bi do terorističnega napada sploh prišlo (Li, 2005).

Podobno tudi študija Barth et al. (2006), ki je proučila učinke kar 20.000 terorističnih napadov na rast BDP-ja in na delež investicij v BDP za 149 držav v obdobju 1972–2005, kaže, da ima terorizem majhen, vendar statistično značilen negativni učinek. Tako naj bi se npr. rast BDP-ja na prebivalca v Rusiji zaradi enega terorističnega napada na milijon prebivalcev (leta 2003) zmanjšala le za 0,08 odstotne točke.

Nadaljnje vprašanje je, ali imajo trajne teroristične aktivnosti enake ekonomske učinke kot posamični, sporadični napadi. Tako Barth et al. (2006) ocenjujejo ekonomske učinke 47 terorističnih napadov v Izraelu leta 2001. Stopnja rasti BDP-ja na prebivalca naj bi bila zaradi teh nižja za štiri odstotne točke.

Eckstein in Tsiddon (2004) sta ravno tako proučevala ekonomske učinke druge palestinske vstaje (2000–2003) na izraelsko gospodarstvo. Po njuni oceni je imel terorizem značilen in negativni učinek na proizvodnjo, porabo, investicije in izvoz. V treh letih naj bi bruto nacionalni proizvod (BNP) upadel za 5 %, hkrati pa je delež javnih izdatkov za obrambne namene narasel z 9 % na 12 % BNP-ja.

Abadie in Gardeazabal (2003) sta podobno proučevala učinke terorizma na baskovsko gospodarstvo in skušala simulirati razmere brez terorističnih aktivnosti. Razliko v rasti BDP-ja na prebivalca med dejanskim in hipotetičnim scenarijem (brez terorizma) sta za obdobje 1975–1997 ocenila na 10 %.

Del pojasnila, zakaj imajo teroristični napadi tako omejene makroekonomske posledice, je v tem, da povzročijo povečanje povpraševanja in proizvodnje v nekaterih drugih sektorjih, predvsem v gradbeništvu in obrambnih dejavnostih (IMF, 2001). Poleg tega je navzoč tudi substitucijski učinek med turizmom in drugimi storitvami ter porabo nekaterih dobrin (Jackson et al., 2007). Teroristični napadi lahko povzročijo tudi preusmeritev mednarodnega prometa in turizma na nacionalno raven, kar ima znova za nekatere države tudi pozitivne učinke (Bonham et al., 2006; Fratianni in Kang, 2006). Dejansko ima lahko teroristični napad z veliko materialno škodo – v

primeru, da je večina zavarovanj oz. pozavarovanj sklenjena v tujini – celo pozitiven ekonomski učinek za prizadeto državo – povrnitev škode, povečanje povpraševanja po gradbenih storitvah in podobno (Sandler in Enders, 2005). IMF (2001) tako ocenjuje, da so se TNI v ZDA po 11. septembru celo povečale za 11 milijard oz 0,1 % BDP-ja.

Ekonomski učinki terorističnih napadov na razvitejše države so manjši kot na manj razvite. Po eni strani imajo teroristični napadi na razvitejše države manjši ekonomski učinek, ker imajo te države večja (merjeno z maso BDP-ja) in bolj diverzificirana gospodarstva. Večja diverzifikacija gospodarstva pomeni tudi lažje in učinkovitejše prerazporejanje virov med dejavnostmi oz. kompenzacijo krčenja nekaterih dejavnosti z rastjo drugih (Sandler in Enders, 2005). Razvitejše države z večjimi in bolj diverzificiranimi gospodarstvi so praviloma tudi manj odvisne od trgovinskih tokov in TNI (Penm et al., 2004; McKibbin in Stoeckel, 2001; Walkenhorst in Dihel, 2002). Nazadnje velja še ponoviti, da imajo razvitejše države na voljo učinkovitejše monetarne in fiskalne ukrepe, zato lažje blažijo ekonomske posledice terorističnih napadov in poskrbijo za čim prejšnje okrevanje gospodarstva in povpraševanja.⁵

Povzamemo lahko, da obravnavane empirične študije kažejo, da so negativni učinki posamičnih oz. sporadičnih terorističnih napadov na gospodarsko rast – v nasprotju z dolgoročnimi terorističnimi aktivnostmi – dokaj omejeni po obsegu, kar še posebej velja za razvitejše in demokratične države in za zadnja proučevana obdobja. Poleg vse večje uspešnosti monetarnih in fiskalnih ukrepov držav ob posameznih terorističnih napadih je del razlogov za to iskati tudi v številnih substitucijskih učinkih.

Tuje neposredne investicije

Teroristični napadi, in s tem povezana povečana negotovost, negativno vplivajo na investicijsko aktivnost ter na alokacijo kapitala. Terorizem poleg tega povečuje tveganost investicij in posledično zmanjšuje pričakovane donose. Mednarodni investitorji naj bi tako preusmerjali svoje naložbe, kar bi lahko imelo za prizadete države hude posledice v obliki odliva kapitala oz. zmanjšanja neto pritoka TNI. Še posebej v primeru držav v razvoju, kjer TNI predstavljajo večji delež prihrankov in investicij, so negativni učinki na gospodarsko rast izrazitejši (McKibbin in Stoeckel, 2001; Sandler in Enders, 2005). Države v razvoju so ob zmanjšanem toku TNI tudi bolj prizadete zaradi zmanjšane prenosa tehnologij (Frey, 2004; Abadie in Gardeazabal, 2008).

⁵ Nasprotno je Jemen po terorističnem napadu na letalonosilko USS Cole (12. oktober, 2000) in francoski supertanker Limburg (6. oktobra 2002) utrpel veliko gospodarsko škodo ravno zaradi visoke stopnje specializacije gospodarstva. Napada sta povzročila preusmeritev polovice prometa iz jemenskih pristanišč v konkurenčna pristanišča v Džibuti in Oman, zavarovalne premije za jemenska pristanišča so narasle za 300 % (Sandler in Anders, 2005).

Po drugi strani je mogoče pričakovati, da večje TNI posredno prek prispevka k hitrejši gospodarski rast zmanjšujejo verjetnost terorističnih napadov. V skrajnem primeru imajo celo teroristični napadi pozitiven učinek na obseg TNI, kadar zaradi povečanih stroškov trgovanja pride do substitucijskega učinka med TNI in trgovinskimi tokovi.

Medtem ko so portfeljski investitorji bolj občutljivi na povečano negotovost zaradi terorističnih aktivnosti, drugi investitorji upoštevajo še številne dejavnike, kot so osebni občutek »na terenu«, pretekle izkušnje, odnos državnih organov do tujih investitorjev, dolgoročna perspektiva (Wagner, 2006; Li, 2006).

Nekatere starejše empirične študije (Schneider in Frey, 1985; Loree in Guisinger, 1995) kažejo, da so bila politična in teroristična tveganja v preteklosti med najpomembnejšimi dejavniki odločanja investitorjev o morebitnih vlaganjih v posamezni državi oziroma regiji. Nasprotno novejše študije ne potrjujejo več takšne povezave. Li in Resnick (2003) na vzorcu 53 držav za obdobje 1982–1995 ugotavljata, da med politično nestabilnostjo in TNI ni statistično značilne povezave.

Li (2006) je ocenil učinke terorističnih napadov na pritok in obseg TNI za 129 držav v obdobju 1976–1996, pri čemer je terorizem »meril« s številom terorističnih napadov. Ugotovil je, da terorizem nima negativnega vpliva niti na pritok niti na obseg tujih investicij v državah, ki jih prizadane. Ravno tako ugotavlja, da pričakovani in celo nepričakovani teroristični napadi nimajo vpliva na investicijske odločitve investitorjev – niti glede izbora držav niti glede obsega TNI.

Nasprotno pa Abadie in Gardeazabal (2008) ugotavljata, da obstaja signifikantna negativna vzročno-posledična zveza med sporadičnimi terorističnimi napadi in obsegom TNI v posamezni državi. Poleg samih metodoloških razlik v primerjavi z Lijem (2006), npr. raba »indeksa tveganja terorizma«, se študija omenjenih avtorjev nanaša na 196 držav, vendar le za leto 2003. Druga možnost je tudi, da so TNI po 11. septembru 2001 vendarle spet postale bolj občutljive na teroristične aktivnosti.

Enders in Sandler (1996) sta proučevala ekonomske učinke trajnih terorističnih aktivnosti, in sicer v obdobju 1968–1991 v Španiji in Grčiji, ki sta bili takrat podvrženi stalnim terorističnim grožnjam in napadom. Ugotavljata, da naj bi teroristični napadi v Španiji v obdobju 1975–1991 zmanjševali obseg TNI za povprečno 13,5% letno in v Grčiji v obdobju 1976–1991 za 11,9%. Kljub temu da je negativni učinek trajnih terorističnih aktivnosti v obeh omenjenih državah še vedno relativno majhen, pa je bistveno večji kot v primerih sporadičnih terorističnih napadov.

Sklenemo lahko, da večina novejših študij kaže, da posamezni teroristični napadi v povprečju nimajo večjega in trajnega vpliva na obseg TNI. Nekoliko bolj so na tovrstne dogodke občutljivi le portfeljski investitorji.

Primeri Grčije in Španije tudi kažeta, da ima trajna teroristična aktivnost večji negativni vpliv na obseg TNI.

Trgovina

Teroristični napadi negativno vplivajo na trgovinske tokove predvsem s povečevanjem zavarovalnih premij ter z zaostrovanjem varnostnih in drugih protiterorističnih ukrepov. Zaostreni carinski in varnostni ukrepi povečujejo transportne stroške, še posebej, če je čas pomemben dejavnik celotnih stroškov. Hummels (2001) ocenjuje, da dodatni dan transporta povečuje stroške transportiranega blaga za 0,5 % njegove vrednosti. Pri časovno občutljivih izdelkih, kot je pokvarljivo blago, ali pri polizdelkih, ki so vezani na sisteme proizvodnje brez zaloga (JIT - »just in time«), so ti stroški še višji. Podobno velja tudi za izdelke, ki imajo relativno nizko vrednost na enoto mase ali prostornine. Na splošno tudi lahko pričakujemo, da bodo učinki na države v razvoju, ki so bolj odvisne od mednarodne trgovine, ravno tako večji kot v razvitih državah (Walkenhorst in Dihel, 2002; Penm et al., 2004, McKibbin in Stoeckel, 2001).

Limao in Venables (2001) sta v svoji študiji ocenila, da je elastičnost trgovinskih tokov glede na transportne stroške 2,5-odstotna, kar pomeni, da 1-odstotno povečanje transportnih stroškov zmanjša trgovinske tokove za 2,5 %. Walkenhorst in Dihel (2002) sta globalno škodo 1-odstotnega povečanja stroškov trgovanja ocenila na 75 milijard USD.

Medtem ko povečana negotovost zaradi terorizma povečuje zavarovalne premije, se s povečano negotovostjo zmanjšuje tudi interes drugih držav za trgovanje z državami, ki so prizadete s terorističnimi napadi. Hkrati povečano tveganje in transakcijski stroški zmanjšujejo investicije in povpraševanje, kar posredno dodatno vpliva na zmanjševanje trgovinskih tokov.

Povezave med terorizmom in globalizacijo so dokaj nejasne. Medtem ko lahko pričakujemo, da bo povečana globalizacija s povečevanjem gospodarskega razvoja po svetu zmanjševala terorizem (Li in Shaub, 2004; Blomberg et al., 2006), hitrejši gospodarski razvoj lahko tudi poveča verjetnost, da relativno bogatejše države postanejo cilj terorističnih napadov. Zdi se, da predvsem povečevanje razlik med državami izvora terorističnih napadov ter ciljnim državam terorističnih napadov povečuje verjetnost povečanja terorističnih aktivnosti (Blomberg in Hess, 2008).

Tako sta Nitsch in Schumacher (2004) na vzorcu 217 držav za obdobje 1968–1979 izračunala, da podvojitev števila terorističnih napadov v povprečju zmanjša obseg trgovine v posameznem letu za 4 %. Nitsch (2006), ki je proučeval tudi vzorec 180 držav v obdobju 1968–2003, ugotavlja, da imajo teroristični napadi s smrtnimi žrtvami ali s poškodovanimi ljudmi le 2-odstotni negativni učinek na obseg bilateralne trgovine. Nitsch tudi ugotavlja, da se praviloma zmanjša le izvoz (od 4 do 9 %), medtem ko se

uvoz zaradi negotovosti, in s tem povezanih potreb po večjih zalogah, začasno celo poveča. Negativni učinki na obseg trgovanja izzvenijo v roku dveh let.

Fratianni in Kang (2006) sta svojo raziskavo opravila na še novejšem vzorcu (1980–1999) in ugotovila, da v povprečju terorizem ne zmanjšuje obsega trgovine. Natančneje, ugotovila sta, da je učinek terorističnih napadov odvisen od razdalje in obstoja neposredne meje med trgovinskimi partnerji. Z večanjem razdalje med državami trgovinskimi partnericami se zmanjšuje učinek terorističnih napadov na obseg trgovine. Države, ki imajo skupno mejo in so udeležene v terorističnih napadih, med seboj v povprečju trgujejo za 62 % manj kot druge sosednje države, ki niso udeležene v terorističnih dogodkih.

Medtem ko študije starejših baz podatkov kažejo na močne učinke terorističnih napadov na obseg trgovine, novejše študije kažejo na povečano odpornost trgovine na teroristične napade in bistveno manjše ter kratkotrajnejše negativne učinke. Pozitivna »krivulja učenja« torej velja tudi za partnerje v mednarodni trgovini, ki se na morebitne teroristične napade odzivajo vse bolj zmerno in racionalno.

Turizem

Teroristični napadi in povečana nevarnost novih terorističnih napadov prek mehanizma zaupanja potrošnikov vplivata na manjšo porabo v turizmu in z njim neposredno povezanih dejavnostih, kot so letalstvo, hotelirstvo in gostinstvo. Države in regije, kjer je relativni pomen turizma večji, so zato v terorističnih napadih še posebej prizadete.

Bombni napadi na Baliu so po ocenah avstralske vlade (2004) zmanjšale indonezijske prihodke od turizma za 20 % oz. za milijardo USD, BDP Indonezije pa za 0,56 % (UNESCAP, 2005).

Ekonomske učinke terorizma na turizem lahko razdelimo v dve skupini – substitucijski učinki in učinki okužbe. Substitucijski učinki lahko turistični sektor prizadenejo na različne načine:

- turisti se lahko namesto za državo, prizadeto s terorističnimi napadi, odločijo za varnejšo destinacijo (Drakos in Kutan, 2003; Frey et al., 2004; Sandler in Enders, 2005),
- potrošniki se lahko odločijo za porabo drugih storitev in izdelkov namesto izdatkov za turistična potovanja (Jackson et al., 2007),
- turisti se pogosteje odločajo za turistična potovanja v okviru njihovih držav kot za mednarodna (Bonham et al., 2006).

Učinki okužbe oz. prelivanja (»spill over«) se lahko kažejo v zmanjšanem številu turističnih obiskov v sosednjih državah, in ne le v tisti, ki je neposredna tarča terorističnega napada ali napadov (Drakos in Kutan, 2003; Frey et al., 2004; Sandler in Enders, 2005; Barth et al., 2006).

Empirične študije tudi kažejo, da so dolgoročni učinki terorističnih napadov na turizem in letalski sektor lahko precejšnji, vendar je njihovo trajanje odvisno predvsem od obsega in frekvence terorističnih napadov (Frey et al., 2004; Pizam in Fleischer, 2001).

Enders in Sandler (1991) sta ocenila učinke terorističnih napadov na turizem v Španiji za obdobje 1970–1991 in ugotovila, da se število turistov zaradi posameznega terorističnega napada v povprečju zmanjša za 140.000. V letu 1988, ko je imela Španija 5,4 milijona turističnih prihodov in 18 terorističnih napadov, sta tako izpad turistov ocenila na 2,5 milijona oz. 30%.

Enders, Sandler in Parise (1992) so proučevali učinke terorizma na turizem v Avstriji, Grčiji in Italiji med letoma 1974 in 1988. Po njihovih izračunih so omenjene države v obdobju 1974–1988 izgubile 6,4 milijarde USD, celotna Evropa pa 16,1 milijarde USD.⁶ Avtorji so tudi dokazali učinek okužbe na ravni Evrope in substitucijski učinek v smislu zmanjšanja prihodkov iz turizma v Evropi na račun Severne Amerike (Sandler in Enders, 2005).

Obe skupini učinkov terorističnih napadov na turizem potrjuje tudi študija Drakosa in Kutana (2003), ki sta ocenjevala učinke terorističnih napadov v Grčiji, Izraelu in Turčiji v obdobju 1996–1999. Teroristični napad v Turčiji sicer zmanjša tržni delež te države v odnosu do Izraela, Grčije in Italije, vendar so poleg učinkov substitucije navzoči tudi učinki okužbe v regiji.

Bonham et al. (2006) so proučevali učinke 11. septembra na prihode ameriških in japonskih turistov na Havaje. Na letni ravni naj bi bilo v letu 2002 5% manj ameriških in 24% manj japonskih turistov. Ocenjujejo, da so se turistični prihodi ameriških turistov vrnili na normalne vrednosti do konca leta 2003, in sicer pretežno zaradi substitucijskega učinka ameriških turistov med domačimi in mednarodnimi potovanji. Iz istega razloga se je celotno število turističnih prihodov normaliziralo leta 2004, kljub temu da je število prihodov japonskih turistov še vedno ostalo 15,8% pod prejšnjo ravni.

Pizam in Fleischer (2001) ocenjujeta, da se učinki terorističnih napadov na turizem večinoma pojavijo tri mesece po napadu in trajajo od šest do devet mesecev. Na primeru Izraela ugotavljata, da so učinki na število turističnih prihodov dokaj veliki in bolj kot od obsega in števila žrtev v posameznih napadih odvisni od frekvence teh napadov.

Citirane študije kažejo, da je turizem vsekakor prizadet ob morebitnih terorističnih napadih, da so neposredni merljivi učinki v številu zmanjšanja obiskov in prihodkov očitni, in sicer tako ob posameznih terorističnih napadih kot še bolj v primerih trajnih terorističnih aktivnosti. V globalnem kontekstu je potrebno upoštevati tudi učinek okužbe (običajno v ožji regiji)

⁶ Frey et al. (2004) navaja, da so turistični prihodi Avstrije, Italije in Grčije v letu 1988 znašali 11,1, 19,3 in 3,3 ter celotne Evrope 74,4 milijarde USD.

in različne učinke substitucije, ki s preusmerjanjem turistov na alternativne lokacije v veliki meri kompenzirajo izgube turističnega sektorja držav, prizadetih s terorizmom.

Sklep

Ključne ugotovitve v tem poglavju temeljijo na analizi zelo raznovrstnega in metodološko eklektičnega nabora raziskav o ekonomskih učinkih terorističnih napadov in terorističnih aktivnosti z vsega sveta. Kljub že uvodoma jasno izpostavljenim omejitvam tovrstnega pristopa in zavedanju o njegovih pomanjkljivostih, vendarle ugotavljamo, da je mogoče trditi, da so današnja gospodarstva dokaj odporna na posamezne teroristične napade in da terorizem v obsegu in značilnostih, kot ga je svet doživljal do zdaj, ne predstavlja večje grožnje nacionalnim gospodarstvom ali celo svetovnemu.

Neposredna materialna škoda posameznih terorističnih dejanj je v primerjavi z bruto domačim proizvodom, fizičnim premoženjem oz. proizvodnimi sredstvi posamezne države dokaj majhna. To velja celo za najbolj odmevne teroristične dogodke, kot je bil npr. 11. september 2001, saj je neposredna gospodarska škoda predstavljala le 0,02 % vsega fizičnega premoženja oz. 0,06 % vseh proizvodnih sredstev ZDA.

Kratkoročni vpliv na gospodarsko aktivnost je odvisen predvsem od narave terorističnega dejanja in odziva oblasti nanj. 11. september je bil v tem oziru dokaj specifičen, saj so se oblasti odzvale z večdnevni zaprtjem zračnega prostora nad ZDA, kar je imelo neposreden učinek na letalski sektor, hotele, gostinstvo in deloma celo na tovorni letalski promet (predvsem časovni zamik).

Na splošno tako ugotavljamo, da so učinki posamičnih oz. sporadičnih terorističnih napadov na gospodarsko rast praviloma dokaj majhni in kratkoročni. Vpliv na gospodarsko rast je odvisen predvsem od vrste teroristične grožnje, stopnje političnega in gospodarskega razvoja države ter velikosti in diverzificiranosti njenega gospodarstva. Podobno velja tudi za TNI, medtem ko se finančni trgi praviloma umirijo že v nekaj dneh po terorističnem napadu.

Tudi večji in odmevnejši teroristični napadi imajo dokaj omejene in kratkotrajne ekonomske učinke, ki praviloma izzvenijo v roku enega leta. Največje negativne učinke vseeno lahko pričakujemo v turizmu, letalstvu, hotelirstvu in gostinstvu ter deloma v mednarodni trgovini, ki pa ravno tako praviloma v celoti izzvenijo v roku leta ali dveh. Logično lahko pričakujemo, da bodo v primeru morebitnega terorističnega napada nanje najbolj prizadete manjše države z odprtimi gospodarstvi, še posebej, če je delež turističnega sektorja v njih relativno velik.

Jakost in trajanje negativnih ekonomskih učinkov terorističnih napadov sta tudi zelo odvisna od ustreznosti in pravočasnosti fiskalnih in monetarnih ukrepov takoj po samem napadu. Po drugi strani je mogoče pričakovati veliko močnejše in tudi trajnejše učinke na gospodarsko rast držav, če bi npr. prišlo do dveh terorističnih napadov hkrati ali bi si ta sledila v krajšem časovnem razponu (v državah, kjer sicer ni trajnih terorističnih aktivnosti). Empirične študije kažejo, da bi bila v takšnem primeru gospodarska rast lahko prizadeta tudi leto in pol po napadu. Morebitno večje število odmevnih terorističnih napadov bi imelo še precej večje ekonomske posledice, saj to ne bi bila več »naključna dejanja«, ampak nov vzorec.

Gospodarska kriza oz. recesija, kakršni smo priča v zadnjih letih, je dodaten moment, ko lahko sicer relativno majhno znižanje gospodarske rasti za nekaj desetink odstotne točke pomeni prehod iz šibkega okrevanja v novo recesijo ali gospodarsko krizo. Sklepamo lahko, da so v obdobjih gospodarskih težav globalnih razsežnosti tudi učinki morebitnih odmevnih terorističnih napadov še bolj nepredvidljivi kot sicer.

Mehanizmi, s katerimi je mogoče nadzirati in omejevati negativne posledice terorističnih napadov, niso le tipično ekonomski, ampak segajo tudi na področje vpliva medijev in politike na javno mnenje oziroma poslovno klimo ter s tem posredno na ravnanje potrošnikov in poslovnih akterjev, kar ima v končni fazi tudi merljive ekonomske učinke.

LITERATURA

- Abadie, Alberto in Gardeazabal Javier (2003): The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country. *American Economic Review* 93 (1): 113–132.
- Abadie, Alberto in Gardeazabal Javier (2008): Terrorism and the world economy. *European Economic Review*, Elsevier 52 (1): 1–27.
- Australian Government, Department of Foreign Affairs and Trade, Economic Analytical Unit (2004): Combating Terrorism in the Transport Sector: Economic Cost and Benefits. Commonwealth of Australia.
- Barth, R. James, Li Tong, McCarthy Don, Phumiwasana Triphon in Yago Glenn (2006): Economic Impact of Global Terrorism: From Munich to Bali. Hyderabad: The Icfai University Press.
- Becker, Gary in Kevin Murphy (2001): Prosperity Will Rise Out of the Ashes. *Wall Street Journal*, Oct. 29.
- Blomberg, S. Brock in Hess D. Gregory (2008): The Lexus and the Olive Branch: Globalization, Democratization and Terrorism. V Phillip Keefer in Norman Loayza (ur.), *Development and Political Openess*, 116–147. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blomberg, S. Brock in Hess D. Gregory (2006): How Much Does Violence Tax Trade. *The review of Economics and Statistics*, President and Fellows of Harvard College and the Massachusetts Institute of Technology 88 (4): 599–612.

- Blomberg, S. Brock, Hess D. Gregory in Athanasios Orphanides (2004): The Macroeconomic Consequences of Terrorism. *Journal of Monetary Economics* 51(5): 1007-1032.
- Bonham, Carl, Edmonds Christopher in Mak James (2006): The Impact of 9/11 and Other Terrible Global Events on Tourism in the U.S. and Hawaii. Working Paper 2006-1. University of Hawaii, Economic Research Organization.
- Chen, Andrew in Thomas Siems (2004): The Effects of Terrorism on Global Capital Markets. *European Journal of Political Economy* 20: 349-366.
- Chow, James, James Chiesa, Paul Dreyer, Mel Eisman, Theodore W. Karasik, Joel Kvitky, Sherrill Lingel, David Ochmanek in Chad Shirley (2005): Protecting Commercial Aviation Against the Shoulder-Fired Missile Threat. Santa Monica: RAND Corporation.
- Drakos, Konstantinos in Ali M. Kutan (2003): Regional Effects of Terrorism on Tourism in Three Mediterranean Countries. *Journal of Conflict Resolution* (47): 621-641.
- Eckstein, Z. in D. Tsiddon (2004): Macroeconomic consequences of terror: theory and the case of Israel. *Journal of Monetary Economics* 51(5), 971-1002.
- Eldor, Rafi in Rafi Melnick (2004): Financial Markets and Terrorism. *European Journal of Political Economy* (20): 367-386.
- Enders, W. in T. Sandler (1991): Causality between transnational terrorism and tourism: the case of Spain. *Terrorism* 14, 49-58.
- Enders, Walter, Todd Sandler in Gerald F. Parise (1992): An econometric analysis of the impact of terrorism on tourism. *Kyklos* 45 (4): 531-554.
- Enders, W. in T. Sandler (1996): Terrorism and Foreign Direct Investment in Spain and Greece. *Kyklos* 49 (3): 331-352.
- Fратиани, Michele in Heejoon Kang (2006): International Terrorism, International Trade, and Borders. Working Papers 2006-13, Indiana University, Kelley School of Business, Department of Business Economics and Public Policy.
- Frey, Bruno, Simon Lüchinger in Alois Stutzer (2004): Calculating Tragedy: Assessing the Costs of Terrorism. Center for Research in Economics Management and Arts. Working Paper 2004-23, CREMA, Basel, Switzerland.
- Gulley, O. David in Sultan Jahangir (2006): Risk Premium, Volatility, and Terrorism: New Evidence. Dostopno prek <http://69.175.2.130/~finman/Barcelona/Papers/terrorismandfinancialmarketsDec2006.pdf>, 12. 10. 2011.
- Gupta, Sanjeev, Benedict Clements, Rina Bhattacharya in Shamit Chakravarti (2004): Fiscal Consequences of Armed Conflict and Terrorism in Low- and Middle-income Countries. *European Journal of Political Economy* 20(2): 403-421.
- Hummels, David (2001): Time as a Trade Barrier. GTAP Working Papers 1152, Center for Global Trade Analysis, Purdue University.
- International Monetary Fund (2001): How Has September 11 Influenced the Global Economy. *World Economic Outlook*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- Jackson, A. Brian, Lloyd Dixon in Victoria A. Greenfield (2007): Economically Targeted Terrorism: A Review of the Literature and a Framework for Considering Defensive Approaches. Santa Monica: RAND Corporation.

- Karolyi, G. A. (2006): The consequences of terrorism for financial markets: what do we know? *Canadian Investment Review*, 9-15.
- Karolyi, George Andrew in Martell Rodolfo (2006): Terrorism and the Stock Market. Dostopno prek <http://ssrn.com/abstract=823465>, 12. 10. 2011.
- Lenain, P., M. Bonturi in V. Koen (2002): The Economic Consequences of Terrorism. OECD Economics Department Working Papers, No. 334, OECD Publishing.
- Li, Quan (2006): Political Violence and Foreign Direct Investment. Volume 12, *Regional Economic Integration* 12: 231-255.
- Li, Quan (2005): Does Democracy Promote or Reduce Transnational Terrorist Incidents? *Journal of Conflict Resolution* 49 (2): 278-297.
- Loree, D. in Guisinger, S. (1995): Policy and non-Policy Determinants of U.S. Foreign Direct Investment. *Journal of International Business Studies* 26 (2): 281-299.
- Limao, Nuno in Venables J. Anthony (2001): Infrastructure, Geographical Disadvantage, and Transport Costs. *World Bank Economic Review* 15 (3): 451-479.
- McKibbin, Warwick in Stoeckel Andrew (2001): The Aftermath of Terrorist Attacks in the U.S. Dostopno prek http://www.economicsscenarios.com/public/pdfredir_sample.asp?issueNo=1, 12. 10. 2011.
- Mejia, Daniel (2004): Conflict and Economic Growth: A Survey of the Theoretical Links. Dostopno prek http://www.webpondo.org/filesoctdic2004/conflict_growth.pdf, 12. 10. 2011.
- Navarro, Peter in Aron Spencer (2001): September 11, 2001: Assessing the Costs of Terrorism. Santa Monica, CA: Milken Institute.
- Nitsch, Volker, in Dieter Schumacher (2004): Terrorism and International Trade: An Empirical Investigation. *European Journal of Political Economy* (20): 423-433.
- Nitsch, Volker (2006): Terrorism, Tears and Trade. Dostopno prek <http://userpage.fu-berlin.de/~vnitsch/publications/06-05-01.pdf>, 12. 10. 2011.
- OECD Economic Outlook No. 71 (2002): IV. Economic Consequences of Terrorism. Dostopno prek <http://www.oecd.org/dataoecd/11/60/1935314.pdf>, 12. 10. 2012.
- Penm, Jammie, Buetre Benjamin in Tran Q. T. (2004): Economic Cost of Terrorism: An Illustration of the Impact of Lower Productivity Growth on World Economic Activity Using GTEM. ABARE eReport 04.8. Australian Government. Commonwealth of Australia.
- Pizam, Abraham in Fleischer Aliza (2001): Severity Vs. Frequency of Acts of Terrorism: Which Has the Larger Impact on Tourism Demand? Working Paper 20117. The Center for Agricultural Economic Research, Rehovo.
- Regulation (EC) No 785/2004 of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on insurance requirements for air carriers and aircraft operators. Dostopno prek http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/single_market_services/financial_services_insurance/124300_en.htm, 28. 2. 2012.
- Sandler, Todd in Enders Walter (2008): Economic Consequences of Terrorism in Developed and Developing Countries: An Overview. Dostopno prek <http://www.google.si/search?q=3.%09Sandler+Todd+and+Enders+Walter%3A+Economic+Consequences+of+Terrorism+in+Developed+and+Developing>

- Countries%3A+An+Overview%2C+September%2C+2005.&ie=utf-8&oe=utf-8&aq=t&rls=org.mozilla:sl:official&client=firefox-a, 12. 10. 2011.
- Schneider, Friedrich in Frey, Bruno S. (1985): Economic and political determinants of foreign direct investment. *World Development*, Elsevier 13(2): 161–175.
- Tavares, Jose (2004): The Open Society Assesses its Enemies: Shocks, Disasters and Terrorist Attacks. *Journal of Monetary Economics* 51(5): 1039–70.
- Wagner, Daniel (2006): The Impact of Terrorism on Foreign Direct Investment. Dostopno prek <http://www.irmi.com/expert/articles/2006/wagner02.aspx>, 12. 10. 2011.
- Walkenhorst, Peter in Dihel Nora (2002): The Impact of the Terrorist Attacks of 11 September 2001 on International Trading and Transport Activities. MPRA Paper 12277. Munich: University Library of Munich.